

Fran Zwitter

Delo in pomen partizanskega Znanstvenega inštituta

O partizanskem Znanstvenem inštitutu je bilo doslej že nekaj napisanega. Sam sem že leta 1945 objavil v Slovenskem zborniku 1945, str. 316—321, članek Naš znanstveni inštitut, ki je bil v osnovi napisan še v partizanih in pozneje le nekaj dopolnjen; pozneje sem napisal še jubilejni članek Ob desetletnici partizanskega Znanstvenega inštituta (Naši razgledi 23. I. 1954). Daleč najboljšo sliko daje doslej razprava Fr. Škerla Znanstveni inštitut (Zgodovinski časopis XIX—XX, 1965—1966, str. 31—63). Njegovega dela so se dotaknili arhivarji, ko so pisali o njegovem arhivu, današnjem arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, pa tudi avtorji, ki so pisali o našem boju za meje med drugo svetovno vojno in po njej. Ta moj referat ne sloni na izčrpnem študiju in analizi ohranjenih arhivov, temveč poskuša dati le sumarno sliko na podlagi literature in osebnih spominov ter pri tem samo opozarja na nekatera dejstva in odprta vprašanja. Časovno se v smislu naslova omejujem na Znanstveni inštitut, ki je pod tem imenom obstajal le od januarja 1944 do februarja 1948, prvenstveno pa na *partizanski* Znanstveni inštitut, to je na dobo do maja 1945, pri čemer se morem za čas do marca 1945 opreti na svoje osebne izkušnje in spomine.

Kar se tiče predzgodovine in širšega okvira naše teme, je bilo že opozorjeno, da je treba izhajati od obstoja raznih levih struj v slovenskem kulturnem in tudi znanstvenem življenju v letih pred vojno, ki so se sicer razlikovale med seboj, so jih pa vendar vznemirjali isti problemi in spodbujali podobni motivi, kar se je potem pokazalo v tem, da so se še v letu 1941 vse te struje strnile v Osvoobodilni fronti. Točna je brez dvoma tudi trditev, da je bil delež inteligence v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju sorazmerno večji kakor delež inteligence v podobnih gibanjih drugod. Vse to se seveda v prvih letih izraža na zunaj v praktičnem delu inženirjev, zdravnikov in drugih, vendar pa bi bilo napačno misliti, da se tedaj ni mnogo mislilo in diskutiralo tudi o globljih vprašanjih in perspektivah bodočega razvoja. Na zunaj se je situacija spremenila šele po kapitulaciji Italije, ko se začne sistematično delati na pritegnitvi inteligence k strokovnemu delu; takrat je prišlo do prvega zbora slovenskih pravnikov na osvobojenem ozemlju 10. in 11. oktobra 1943, o katerem je izšla posebna Spomenica, partizanski zdravniki pa so začeli pripravljati svoj Partizanski zdravstveni vestnik, ki je začel izhajati januarja 1944. Sam se spominjam, da sem 8. oktobra 1943, na dan po svojem prihodu na Dolenjsko, srečal kot prvega člana baze 20 Edvarda Kocbeka, nato odšel za dva dni v Novo mesto zbirat knjige, ob vrnitvi v Měniško vas pa zvedel, da me je medtem iskal Boris

Kidrič; vse te načrte je nato prekinila nemška ofenziva, a še v decembru 1943 je bila nad Kolpo blizu Verdrenga na Kočevskem ustanovljena baza 13-23, kjer so se zbirali intelektualci. Nato je prišlo do kongresa partizanskih kulturnih delavcev v Semiču v noči od 4. do 5. januarja 1944, kjer smo se sestali vsi, dan pozneje pa je bilo na sestanku v Srednji vasi z Borisom Kidričem dogovorjeno vse bistveno o ustanovitvi Znanstvenega inštituta, ki je bil njegova zamisel. Izvršni odbor Osvobodilne fronte je izdal nato 12. januarja 1944 odlok o ustanovitvi Znanstvenega inštituta pri IOOF, ki je zdaj ponatisnjen v Škerlovi razpravi. Bistvena določba se glasi: »Osnuje se Znanstveni inštitut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda z nalogo, da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodnoosvobodilna borba v sedanosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodnoosvobodilne borbe znanosti sami.«

V ustanovitvenem odloku je določeno, da bo imel inštitut direktorja, namestnika direktorja in 5 do 15 članov kolegija; v odloku samem so imenovani direktor, namestnik direktorja in 9 članov kolegija. Za konkretno delo je bila važna predvsem baza, kjer je bil inštitut; ta baza je bila v začetku na že omejnjeni točki 13-23 nad Verdrenom, potem nekaj tednov onstran Kolpe v Gorškem Kotarju, od konca maja do konca decembra 1944 na točki 80 na Rogu, potem v hiši v Črnomlju, ki je od 1954 označena s ploščo, ob koncu vojne pa se je inštitut premikal z vojsko najprej na Primorsko in prišel potem v Ljubljano. Pri delu niso sodelovali samo člani kolegija, ampak tudi drugi na bazi in zunaj baze. Bili so imenovani potem od inštituta samega za njegove dopisne člane ali sodelavce; podatke o tem je mogoče dobiti v Škerlovi razpravi, vendar pa niso popolni, ker pač vse ni zabeleženo v arhivih; treba jih bo rekonstruirati po spominu, saj je na teh ljudeh slonela teža vsega dela. Odnos članov kolegija, ki niso živeli na bazi inštituta, ker so imeli druge naloge, do samega inštituta je bil različen; nekateri so sodelovali precej intenzivno, pri drugih¹⁾ je bilo članstvo bolj formalno. Pogoji za delo inštituta, ki je imel do konca 1944 svoj sedež v barakah v gozdovih, so bili seveda svojevrstni. Največ je odločalo znanje, kot so ga imeli njegovi delavci, ki so bili že pred vojno znana imena v slovenskem kulturnem in javnem življenju, že od prej; vendar se je sčasoma nabrala biblioteka deloma iz knjig zapuščenih bibliotek ali tudi z izposojanjem knjig na osvobojenem ozemlju, pozneje so pa prihajale knjige po raznih kanalih iz Ljubljane in predvsem iz Trsta; ker je moral biti inštitut vedno pripravljen na premik, biblioteke in pa arhivalij, o katerih bo še govor, ni bilo mogoče hraniti v sami baraki, temveč v raznih bunkerjih v njeni bližini, pri čemer smo se posluževali izpraznjenih containerjev, ki so jih odvrгла zavezniška letala. Biblioteka, ki je imela na koncu okrog 1000 izbranih knjig, in arhiv nista utrpela med vojno skoraj nikakih izgub.

Ustanovitveni odlok daje inštitutu zelo široko področje dela, ki obsega pravzaprav vse znanosti. Temu ustreza tudi praksa v začetnem razdobju, kolikor so bili seveda na voljo strokovnjaki. Iz naslovov elaboratov, ki jih nekatere navaja Škerlova razprava, je razvidno, da se je delalo na tehničnih vprašanjih med vojno, da so nastajali tehnični in gospodarski elaborati o povojni ureditvi, medtem ko delo medicincev v glavnem ni bilo povezano z inštitutom, da se je s historičnega in pravnega stališča razpravljalo o okupatorskih režimih, da so se pisali elaborati o bodoči pravni ureditvi, pa tudi historični in ideološki elaborati, da se je pisalo o bodoči organizaciji šolstva in celo o muziki. Ko so po-

stajala v drugi polovici leta 1944 spričo bližajočega se konca vojne ta vprašanja vedno bolj aktualna, so nastale poleg inštituta še druge organizacijske enote, ki so delale na njih: Študijska komisija pri Predsedstvu SNOS, Verska komisija, Statistični urad. Elaborati o tem so nastajali pri posameznih odsekih pri Predsedstvu SNOS, ki so imeli tudi svoj sedež na bazi 80; že prej je obstajala Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev. Znanstveni inštitut in njegovi člani so pri tem delu sodelovali. Na vprašanje, ali in koliko je vse to delo vplivalo na bodoči razvoj ali imelo celo kak znanstven pomen, bi bilo mogoče odgovoriti samo na podlagi analize teh elaboratov in njihovega primerjanja s poznejšim razvojem. Proti koncu vojne so postala ta konkretna vprašanja vedno bolj aktualna, v zvezi s tem so pa iz inštituta odhajali delavci na druga mesta. Delež inštituta za reševanje teh vprašanj je postajal vedno manjši in vse njegovo delo se je začelo omejevat na dve nalogi, ki sta mu ostali, in je treba o njih govoriti posebej.

Sem spada predvsem vprašanje bodočih meja Slovenije (v okviru federativne Jugoslavije) na zahodu in na severu. O tem vprašanju se je seveda mnogo razpravljalo že prej in tudi pri IOOF je obstajala že 1941/42 posebna komisija za vprašanje meja. Prvi elaborati, ki so nastali v Znanstvenem inštitutu, so obravnavali prav mejna vprašanja; za ta vprašanja sta bila sklicana posebej dva večja sestanka v Semiču 20. III. 1944 in na bazi 80 na Rogu 9. IX. 1944. Nato so nastali novi elaborati, biblioteka in dokumentacija inštituta sta se izpolnjevali predvsem pod tem vidikom in znano je bilo, da je središče strokovnega dela na vprašnju naših meja v partizanih prav v Znanstvenem inštitutu. Takrat ni nihče mislil, da vprašanja meja niso važna; precej je pa bilo iluzij, da bomo dobili vse, kar bomo hoteli, ali pa da bomo dobili vse, kar bo zasedla naša vojska, in da je zato strokovno delo nepotrebno, naivnih iluzij, ki jih v Znanstvenem inštitutu ves čas nismo nikdar imeli. Ne bi se pa dalo trditi, da so bila naša stališča nacionalistična, vsaj ne za stališča, ki so bila formulirana v samem Znanstvenem inštitutu. O vsem tem delu so doslej znana le nekatera dejstva, medtem ko analize elaboratov, zapisnikov, diskusij in drugih virov doslej še ni; taka analiza bo pokazala, da so bile osnove naših zahtev in argumentacije na poznejših meddržavnih konferencah izdelane že v partizanih.

Druga naloga je nastala iz prepričanja, da je treba začeti takoj z zbiranjem virov vseh vrst, ki pridejo v poštev za zgodovino NOB, ker bo taka akcija imela svoj pomen za vse bodoče zgodovinarje NOB, medtem ko izgube teh virov ne bi mogla nadomestiti nobena znanstvena študija. Že 12. III. 1944 je izšel odlok, da mora prejemati Znanstveni inštitut po dva izvoda vsake publikacije, ki izide v okviru osvobodilnega gibanja in je namenjena javnosti. Ta odlok se je kljub velikemu številu tehnik, kjer je skoraj vsaka periodična ali neperiodična publikacija izhajala v več izdajah, in kljub vsem oviram, ki so jih morali premagovati kurirji na svojih poteh, izvajal zelo zadovoljivo. Elaborat Pregled tiska OF za leto 1944, ki je nastal tedaj v Znanstvenem inštitutu na podlagi njegovega gradiva, navaja za to leto 252 neperiodičnih in 184 periodičnih publikacij. Drug problem je bil nastanek inštitutovega arhiva, kjer sega prizadevanje za pridobitev italijanskih arhivalij nazaj v dobo kapitulacije Italije, nato se pa začno zbirati tudi partizanske arhivalije, ki niso več aktualne za operativne posle. O nastanku tega arhiva se je že pisalo in je prišlo tudi do polemik, moje mnenje pa je, da bi moglo šele sodelovanje med tedanjimi prvimi delavci, ki vedo marsikaj, kar ni nikjer zapisano, in med mlajšimi raziskovalci,

ki se opirajo na pisane dokumente, razčistiti nekatera vprašanja, za kar je zdaj res že zadnji čas. Razčistiti bi bilo končno treba tudi, kaj je tedaj pripadlo Znanstvenemu inštitutu, kaj Komisiji za ugotovitev zločinov in njihovih pomagačev in kaj Ozni, koliko je sodelovanje koristilo in koliko se je morda arhivalij pri tem tudi izgubilo. Ob koncu partizanskega razdobja je bil v tem oziru ustvarjen že lep pregled; Slovenski zbornik 1945, ki je izšel le nekaj mesecev kasneje, ne objavlja le šest elaboratov, ki so nastali še v Znanstvenem inštitutu, ampak tudi Gradivo za bibliografijo slovenskega osvobodilnega tiska (str. 659—696), kjer podaja pesnik J. Udovič, v tem času odličen bibliotekar in bibliograf Znanstvenega inštituta, pregled tega tiska, nastal v bistvu na podlagi v partizanih zbranega gradiva, medtem ko podajata J. Jarc in J. Krall Pregled važnejših dogodkov in borb v letih 1941—1945 (str. 697—767), kar je tudi dokument o tem, kaj je bilo v evidenci že tedaj in kakšna je bila tedaj ta evidenca.

V določenem smislu je v zvezi z vsem tem prizadevanjem tudi Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov, znanstvenih in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, ki je po prizadevanju Znanstvenega inštituta izšel najprej januarja 1945 v Slovenskem poročevalcu, pozneje pa še v Uradnem listu. Tu se govori o zaščiti predmetov v zasebni lasti, odreja se odgovornost vseh organov slovenske narodne oblasti in določa, da naj bo skrb za izvedbo odloka poverjena Odseku za prosveto ob sodelovanju Znanstvenega inštituta. Kmalu zatem je bila še v partizanskem času ustanovljena Komisija za ugotovitev škode na kulturno-zgodovinskih predmetih Slovenije in tej komisiji poverjena tudi ta skrb. V vsaki revoluciji se dogaja, da nastane za mnoge kulturne dobrine položaj, da so tako rekoč brez lastnika, a mnoge arhivalije in drugi zgodovinsko važni dokumenti niso več aktualni za operativne potrebe. Zato nastaja nevarnost uničevanja, potem pa tudi očitkov vandalizma od bodočih rodov; zato je važna ugotovitev, da smo se še v času vojne te nevarnosti že zavedali in že začeli s primerno akcijo, medtem ko odgovor na vprašanje, kako je bilo v tem oziru kasneje, ne spada več v okvir tega referata.

Za dobo od maja 1945 do februarja 1948 smemo še govoriti o Znanstvenem inštitutu, čeprav ni bil več partizanski; ohranil je to ime, o Inštitutu narodne osvoboditve se je le govorilo, včasih se celo uporabljaj ta izraz, ki pa ni bil nikdar uradno uveden. Zaradi odhajanja članov na druge funkcije je prišlo v Ljubljano le še 5 delavcev inštituta, ki so se jim seveda potem v Ljubljani pridružili še drugi. V tem času se vse delo omejuje na dve nalogi: zgodovino NOB in mejna vprašanja; vse druge naloge so prevzeli drugi. V soglasju s tem je tudi organizacija inštituta; organizira se poseben Oddelek za mejna vprašanja, vsi drugi delavci pa delajo na gradivu za zgodovino NOB. Za to zadnje področje je podal precej natančno sliko dela dr. France Škerl; tu se je zdaj v spremenjenih razmerah v prvih letih po vojni zbralo zelo veliko arhivalnega in knjižnega gradiva, manj časa je bilo za urejanje, še manj za znanstveni študij; nekaj iniciativ je bilo danih tudi za ustanovitev študijskih knjižnic in za ohranitev spomenikov NOB. Dela Oddelka za mejna vprašanja se je dr. Škerl le bežno dotaknil in zato smemo reči, da tega dela doslej ni obdelal še nihče; to je treba tem bolj obžalovati, ker je bil ta oddelek s svojimi publikacijami, dokumentacijo in informacijami tedaj nekaj let eden izmed vogelnih kamnov našega boja za meje, velika pomoč zunanjemu ministrstvu, njegovemu Inštitutu za proučevanje mednarodnih vprašanj in našim delegacijam na konferencah.

Ob upoštevanju dela tega oddelka bi dr. Škerl verjetno ugotovil, da je v Ljubljani več knjig in elaboratov partizanskega Znanstvenega inštituta, samo da so danes v Inštitutu za narodnostna vprašanja; še mnogo bolj važno je pa seveda delo, ki ga je ta oddelek opravil.

Z odlokom 7. februarja 1948 je bil Znanstveni inštitut razformiran; njegovo delo na gradivu za zgodovino NOB je prevzel Muzej narodne osvoboditve, delo na mejnih in manjšinskih vprašanjih pa Inštitut za narodnostna vprašanja pri Univerzi v Ljubljani. Znanstveni inštitut ima torej — v skladu z glavnima linijama svojega dela — dva dediča in ne bi bilo prav, če bi pri tem prezrli Inštitut za narodnostna vprašanja. Ena od teh inštitucij je bila popolnoma nova, druga se je mogla v določeni meri opreti na predvojni Manjšinski inštitut, katerega delo je pa bilo seveda bolj skromno kakor pa delo tega inštituta oziroma oddelka v prvih povojnih letih. Obe leta 1948 ustanovljeni inštituciji obstajata še danes, čeprav sta se spremenili imeni in deloma tudi program dela; delo Muzeja narodne osvoboditve nadaljujeta danes celo dve različni inštituciji, Muzej ljudske revolucije Slovenije in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. V tem referatu sem se omejil na dobo do 1948 — in predvsem do 1945 — in poskušal povedati, kaj je mogoče trditi in kaj je ostalo še nepojasnjeno. Odgovor na vprašanje, kako se je delo v vseh teh ustanovah razvijalo naprej po letu 1948, uspešno ali neuspešno, s pozitivnimi ali negativnimi posledicami, pa ni več stvar mojega referata; prepustiti ga moram drugim referentom in diskusiji.